

İbn Kuteybe'nin Kırâat İlminin Bazı Problemleri Konularına

Yaklaşımı*

Ali Temel**

Öz

213/828 ila 276/889 tarihleri arasında yaşayan ve hayatının büyük bir bölümünü Bağdat'da geçiren Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), çok yönlü bir âlimdir. İbn Kuteybe gençlik yıllarında Mutezilî görüşlere sempati duymuştur. Fakat daha sonra, döneminde Ehl-i Sünnet'in sözcüsü haline gelmiş, duruşu ve faaliyetleriyle siyasi otoritenin teveccühünü kazanmıştır. Kur'ân hakkında ortaya atılan birtakım iddialara cevap vermek ve Kur'ân'la ilgili insanların zihinlerinde oluşan bazı problemleri çözmek amacıyla onun tarafından yazılan *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, ulûmu'l-Kur'ân için olduğu kadar kırâat ilmi için de önemli bir kaynaktır. Çünkü bu kitap kırâat ilmi hakkında önemli bilgiler içermekte ve bu ilme dair problemleri konularında Müslümanların genel yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu makale, İbn Kuteybe'nin sahabe'nin kırâatlerde ihtilafı, sahabe mushaflarında görülen farklılıklar, kırâat imamlarının kırâatlerde ihtilafı ve mushaf metninde gramatik hatalar olduğuna delalet eden rivayetler gibi kırâat ilminin bazı problemleri meselelerine yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Kuteybe, Kırâat, Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân

* Bu makale 4-5 Mayıs 2018, Adana-Türkiye'de düzenlenen II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi'nde tarafımızdan sunumu yapılan aynı başlıklı bildirinin geliştirilmesiyle hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kırâat İlimi Anabilim Dalı, ORCID: 0000 0003 0569 8527, atemel@cu.edu.tr

Ibn Qutaybah's Approach to the Problematic Issues Related to the Variant Readings of the Qur'ân

Abstract

Abū Muhammad Abd-Allāh ibn Muslim ibn Qutaybah al-Dīnawarī, who lived between 213/828 and 276/889, and spent most of his life in Baghdad, is a versatile scholar. During his youth, Ibn Qutaybah sympathized with the Mutazili views. After that, he became a spokesperson for the Ahl al-Sunnah and won political authority's approval with his attitude and activities. *Ta'wīl Mushkil al-Qur'ân*, which was written by him to answer a number of assertions and solve certain problems in the minds of the people about the Qur'ân, is an important source of information about the variant readings of Qur'ân as well as for 'Ulūm al-Qur'ân. Because this book contains important information about the variant readings of the Qur'ân and reflects the general approach of Muslims about the problematic subjects in the area. This article reveals Ibn Qutaybah's approach to some problematic issues related to the variant readings of the Qur'ân such as the companions' (*sahaba*) controversy on the variant readings, differences in the Qur'ân manuscripts that belong to *sahaba*, the controversy of qirā'at authorities on variant readings and the controversial narrations indicating grammatical errors in the text of Qur'ân.

Keywords: Ibn Qutaybah, Qirā'āt, Ta'wīl, Mushkil al-Qur'ân.

نهج ابن قتيبة لبعض المسائل المشكّلة في علم القراءات

الخلاصة

أبو محمد عبد الله ابن مسلم ابن قتيبة الدينوري الذي عاش في الفترة ما بين 213/828 و 276/889 وأمضى معظم حياته في بغداد، هو عالم متعدد الاستخدامات. كان ابن قتيبة مهتمًا بالأراء المعتزلية في مرحلة شبابه. أما بعد ذلك، قد أصبح مدافعًا عن أهل السنة في دوره، ونتيجة لذلك قد حصل على دعامة السلطة السياسية من خلال موقفه وأنشطته. يعد تأويل مشكل القرآن الذي كتبه للإجابة على بعض الادعاءات المتعلقة بالقرآن ولحل بعض المشكلات في أذهان الناس، موردا هاما للعلوم القرآنية وكذلك للعلوم القراءات. لأن هذا الكتاب يحتوي على معلومات مهمة عن علوم القراءات ويكشف عن النهج العام للمسلمين في القضايا التي تحتوي على مشاكل حول هذا العلم. تتناول هذه المقالة طريقة ابن قتيبة في بعض الموضوعات الإشكالية في علم القراءات مثل اختلاف الصحابة في القراءات، والاختلافات في مصاحف الصحابة، و اختلافات الأئمة القراء في القراءات، و الروايات الدالة على الأخطاء النحوية في نص المصحف.

الكلمات المفتاحية: ابن قتيبة، القراءات، تأويل، مشكل القرآن.

A. Giriş

Hicri üçüncü asırda yaşayan ve hayatının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçiren Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)¹, bir taraftan Kur'ânî ilimler, hadis ve fıkıh² gibi temel İslami ilimler alanında eserler verdiği gibi diğer taraftan da dil, edebiyat³, tarih⁴ ve umumi kültür gibi alanlarda birçok eser vermiş, çok yönlü bir âlimdir. Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846 [?]) ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) gibi döneminin seçkin âlimlerinden ders alma imkânı bulan İbn Kuteybe'nin müellefatı arasında *Vücûhü'l-kirâât* isimli bir eserin bulunması İbn Kuteybe'nin kırâat ilmiyle de meşgul olduğunu göstermektedir.⁵ Gençlik yıllarında Mutezilî görüşlere sempati duyan, fakat daha sonra hadis meclislerine katılmaya başlayan İbn Kuteybe, döneminde Ehl-i Sünnet'in sözcüsü haline gelmiş⁶, duruşu ve faaliyetleriyle⁷ siyasi otoritenin

¹ Hicri 213 (828) yılında Kûfe ya da Bağdat'da doğmuş olabileceği yönünde farklı görüşler bulunan Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), dedesine nispetle Kutebî; babasının anavatanına istinaden Mervî nisbeleriyle de bilinmektedir. Aslen Mervli olan ailesinin, Kufe'ye yerleşip İslamiyet'i kabul etmeleri neticesinde, II. (VII.) yüzyılın başlarında Araplaşmış (müsta'reb), kültürlü bir aile olduğu düşünülmektedir. Hayatının büyük bir kısmını, Abbâsîler'in (750-1258) en parlak döneminde, Bağdat'ta geçiren İbn Kuteybe, gençlik döneminde Mu'tezilî âlimlerinin görüşlerinden etkilenmiş; bu nedenle önceleri Kelam ilmine ilgi duymuş, sonra Mu'tezile'den ayrılarak muhaddislerin toplantılarına katılmaya başlamıştır. bk. Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1999), 20/145.

² İbn Kuteybe fıkıh alanında Şâfiî âlim İshak b. Râhûye (ö. 238/853) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi âlimlerden etkilenmiştir. Bk. Yazıcı, "İbn Kuteybe", XX/145.

³ Câhiliye döneminde doğan ve asıl gelişmesini IV. (X.) yüzyılda gösteren edebî tenkidin ilerlemesinde büyük payı olan İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r* ve *Şu'arâ* adlı eserinin mukaddimesi, bu konudaki görüşleri ve ortaya koyduğu ölçüleri içermektedir. İbn Kuteybe'nin edebî yönüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Güler, "İbn Kuteybe'nin Şiir Anlayışı ve Şaire Bakışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 69-78; Abdulmuttalip Arpa, "İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2011), 29-54.

⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* ve *el-Me'ârif* gibi eserleriyle tarih ilmine de önemli katkı sağlamıştır. İbn Kuteybe'nin tarihçiliği ve tarih ilmine katkıları için bkz. M. Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Tarihçiliği", *İslâmî İlimler Dergisi* III/2, İslâm Tarihçiliği sayısı (2008), 185-204.

⁵ İbn Kuteybe'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Varol, "İbn Kuteybe ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 141-153.

⁶ Kendi döneminde Ehl-i sünnet'in sözcüsü olarak değerlendirilen İbn Kuteybe ile bir zamanlar hocası olan ve o dönem Mu'tezile'nin sözcüsü sayılan Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869) arasında dini konulardaki görüş ayrılığı sebebiyle sert tartışmalar yaşanmıştır. Uzun yıllar kadılık gibi önemli bir görevi icra ederken yöneticilerle yönetilenler arasındaki mesafeyi çok iyi ayarlaması sayesinde birtakım tehlikelerden uzak kalmayı başaran İbn Kuteybe; Şuûbiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe'ye karşı giriştiği

teveccühünü kazanarak⁸ uzun yıllar devlet kademesinde kadılık görevi ifa etmiş etkin bir şahsiyettir.⁹

İbn Kuteybe'nin, kendi döneminde Kur'ân hakkında ortaya atılan bir takım iddialara cevap vermek ve Kur'ân'la ilgili insanların zihinlerinde oluşan bazı problemleri izah etmek maksadıyla yazdığı *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, ulûmu'l-Kur'ân için olduğu kadar kırâatlerin müşkül meselelerine temas etmesi ve dönemin kırâat anlayışı hakkında bazı veriler sunması hasebiyle kırâat ilmi ve tarihi açısından da önemli bir kaynaktır.¹⁰ Kur'ân ve kırâatlere yönelik eleştirilere cevap mahiyetinde yazılmış elimizdeki ilk eserlerden olan bu kaynaktaki yer alan bilgiler, o dönemin Kur'an ve kırâat merkezli tartışmalarına ışık tutması yanında, problemleri çözümünde sünnî yaklaşımın tarihsel görüntüsünü yansıtması açısından da önemlidir. Bu makalede, İbn Kuteybe'nin kırâat ilminin bazı problemleri konularına yaklaşımı, onun *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eseri çerçevesinde incelenecektir.

mücadeleden galip çıkmış ve nitekim yanında yer aldığı Abbâsî halifesi Mütevekkil-Alellah (847-861) döneminde Mu'tezile'ye karşı Ehl-i sünnet'in başarıya ulaştığını görmüştür. Yazıcı, "İbn Kuteybe", 20/145-146.

⁷ Dönemin siyasi şartları ve İslâm'a karşı yürütülen fikri hareketler karşısında aktif bir rol üstlenen İbn Kuteybe; bir yandan tercüme kanalıyla gelen yabancı kültürlerin etkisini kırmaya çalışırken öte yandan Mu'tezile'ye karşı verdiği büyük mücadele ile ön plana çıkmıştır. İbn Kuteybe, Emevîler'in (661-750) son yıllarında ortaya çıkan ve Abbâsîler döneminde devam eden, Arap ırkçılığına karşı Arap olmayan Müslüman unsurların ve özellikle İranlılar'ın başlattığı Şuûbiyye hareketinin karşısında yer alarak bu konuda kaleme aldığı *Fazlû'l-'Arab* adlı eseriyle Arap milliyetçiliğinden yana tavır koymuştur. Bkz. Yazıcı, "İbn Kuteybe", 20/145-146; Şuûbiyye hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müzik Dergisi* 6/12 (2008), 17-52; Adem Apak, "Şuûbiyye", *DİA* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 39/244-246.

⁸ Bağdat'da devrin önemli simaları ile tanışma imkânı bulan İbn Kuteybe, geniş kültür birikimiyle devlet adamlarının dikkatini çekerek onlarla yakın ilişkiler kurmuştur. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib* adlı eserini Vezir Ebü'l-Hasan İbn Hâkân'a (ö. 263/877) ithaf etmiştir. Abbâsî halifesi Mu'temid-Alellah'ın (870-892) kardeşi Muvaffak-Billâh tarafından (ö. 278/891) Bağdat'a davet edilerek *el-Ma'ârif* adlı eserini onun huzurunda okumuştur. Ayrıca onun, Horasan Emîri Abdullah b. Tâhir'in (ö. 230/844) oğlu Muhammed (ö. 253/867) ile de yakın ilişkisi olmuştur. Bkz. Yazıcı, "İbn Kuteybe", 20/146.

⁹ Yaklaşık yirmi yıl Dinever kadısı olan İbn Kuteybe; bu görevi ifa ettikten sonra Bağdat'a dönmüş ve 1 Receb 276'da (30 Ekim 889) vefatına kadar burada yaşamıştır. Bkz. Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (Beyrût: Dâru Sâder, ts.), 3/43.

¹⁰ İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserini hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, "Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân", *DİA* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 41/34-35.

B. Hicri 3. Asırda Kırâatler Bağlamında Kur'ân'a Yöneltilen İthamlar

Kur'ân-ı Kerîm i'câz ve beyan için Hz. Muhammed'e indirilen ilâhî vahiydir.¹¹ Müslümanlar Hz. Peygamberin onu Allah katından bir melek vasıtasıyla aldığına ve hiçbir beşerin onda herhangi bir katkısı bulunmadığına kesin bir şekilde inanmaktadırlar. Buna mukabil ona inanmayanlar, Kur'ân'ın ilahi olmadığını iddia ederek onu beşer şuurunun bir ürünü olarak gösterme gayreti içerisine girmişlerdir. İlk vahiyle birlikte müşriklerin ve ehl-i kitabın ortaya attıkları bu iddia Kur'ân âyetlerine de yansımış ve bunlara cevaben onun ilahi kaynaklı bir vahiy olduğu birçok ayette ifade edilmiştir.¹² Tarihsel süreçte çeşitlendirilen ve farklı argümanlarla gündemde tutulan bu tür iddiaların, günümüzde özellikle Kur'ân tarihi üzerine araştırmalar yapan batılı müsteşriklerin çalışmalarında yer aldığı görülmektedir.¹³

Kur'ân'ın kaynağına yönelik iddialar çerçevesinde yapılan tartışmalar İbn Kuteybe'nin yaşadığı hicri üçüncü asırda da gündemdedir. Bu bağlamda yaşanan fikri mücadelenin boyutu ve argümanları onun, bir nevi Kur'ân savunusu olan *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinden takip edilebilmektedir. İbn Kuteybe, gerek kaynaklarda bulunan rivayet malzemeleri gerekse Kur'ân âyetlerindeki izahı müşkül bir takım verilerden hareketle Kur'ân'a eleştiri getiren mühlidlerin;¹⁴ Kur'ân'da tenakuz, istihale, lahn, fesâd-ı nazm ve ihtilaf

¹¹ Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 1/221.

¹² Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2010), 49-51.

¹³ Bk. Bilal Gökkır, "Batılı Müsteşriklerin Kur'an Vahiyine ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Bakışı", *Vahiy ve Peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Yayınları, 2018), 685-721.

¹⁴ Sözlükte "meyledip yönelmek, gerçekten sapmak, emredilene yerine getirmemek, kuşku duymak, mücadele ve münakaşa etmek" gibi anlamlara gelen ilhâd kavramı, kelâm terimi olarak "Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dinî kuralları hafife almak" mânasında kullanılır. İlhâda sapan kimseye mühlid denir. Bk. Mustafa Sinanoğlu, "ilhâd", *DİA*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2000), 22/90. İbn Kuteybe, bu iddiaların sahibi olan mühlidlerin kimler olduğunu açıkça zikretmemektedir. Bununla birlikte ilhâdın, siyasi ve kelami zemine göre değişen zafî bir kavram olduğu dikkate alındığında, o dönemde bu ithamın "Zenâdika" ismiyle anılan inkârcı gruplarla ve İbn Kuteybe'nin de mücadele ettiği "Şuûbiyye" hareketiyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca o dönemlerde yaşayan ve "mülhid" nitelemesiyle adeta özdeşleşen İbnü'r-Râvendî'nin de Kur'an'da çelişkiler olduğuna dair görüşlerinden dolayı burada kastedilmiş olması ihtimal dâhilindedir. İlhâd kavramının Şuûbiyye hareketi ve İbnü'r-Râvendî ile ilişkisine dair bkz. İlhan Kutluer,

gibi kusurlar bulunduğunu iddia ettiklerini; “Şayet Kur’ân, Allah’tan başkasına ait bir kelim olsaydı onda mutlaka birçok çelişki ve tutarsızlık bulurlardı.”¹⁵, “Bu Kur’ân, eşsiz yücelikte bir ilahî kelimdir. Onda herhangi bir kusur, yanlışlık, eksiklik bulunması mümkün değildir.”¹⁶ âyetleri mucibince, bu kusurların Kur’ân’ın ilâhi oluşuna halel getirdiğini ileri sürdüklerini nakletmektedir.¹⁷

İnkârcıların iddialarını ortaya koyarken dayandıkları argümanların bir kısmı kırâat ilmiyle de yakından ilgilidir. Bunlar, sahabe ve kırâat imamlarının kırâatlerde ihtilafı, sahabe mushaflarında görülen farklılıklar ve Hz. Osman’ın (ö. 35/656) istinsah ettirdiği mushafların yazısına yönelik hata ve lahn iddiası olmak üzere üç başlık altında değerlendirilebilir. İnkârcılar, bu başlıklar altında ele alınan verileri kullanarak Kur’ân’da ihtilaf, lahn ve hata bulunduğunu öne sürmekte ve Kur’ân’ın ilahiliğini tartışmaya açmaktadırlar.

Şüphesiz bu tür iddiaları dillendirenler İslam tarihi boyunca hep olmuş ve bundan sonra da olacaktır. İslâm âlimleri farklı dönemlerde ve bölgelerde ortaya atılan bu iddialara karşı yaptıkları fikri mücadele ile Kur’ân’ın ilahi olduğunu savunmuşlardır.¹⁸ Dolayısıyla bu yeni veya bilinmeyen bir konu olmayıp Kur’ân ilimleri literatüründe bununla ilgili birçok veri bulunabilir. Bizim bu çalışmada yapmak istediğimiz, bilinen bir mevzuyu bilinen argümanlarla tekrar anlatmak değil; İbn Kuteybe örneğinde bu iddialara verilen cevaplardan hareketle hicri üçüncü asırda bu tür sorunlara yaklaşım tarzını, modern dönemdeki yaklaşım tarzıyla mukayese etmektir. Bu nedenle muarızların iddialarına kısaca temas edip sonra da İbn Kuteybe’nin bunlara yaklaşımı üzerinde duracağız.

“İlhâd”, *DİA* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2000), 22/92-96; Mustafa Öz, “Zındık” (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 44/390.

¹⁵ Nisâ 4/82.

¹⁶ Fussilet 41/42.

¹⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 23-24.

¹⁸ Modern dönemde Kur’ân’a yönelik oryantalistik çalışmalarda ortaya atılan iddialar ve bunlara verilen cevaplar hakkında bkz. Abdurrahman Çetin, “Kur’an Kırâatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi (Bilimsel Birikim)*, 2/3 (2002), 65-106; Abdülhamit Birişik, “Oryantalistik Araştırmalarda Kırâat Olgusu”, *Tarihten günümüze kırâat ilmi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 159-181.

1. Kıraatlerde Görülen İhtilaf

Kur'an'ın ilahiliği bağlamında muarızların gündeme getirdikleri ilk husus, kıraatlerde görülen ihtilaf meselesidir. Sahabe ve onlardan sonrakilerin Kur'an'ın bazı kelimelerinin okunuşunda ihtilaf ettikleri bilinmektedir. Söz gelimi İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Yûsuf suresi 12/45. âyeti “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”¹⁹ şeklinde okurken, diğerlerinin “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”²⁰ şeklinde okudukları; Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) Nûr suresi 24/15. âyeti “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”²¹ şeklinde okurken, diğerlerinin “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”²² şeklinde okudukları; Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”²³ şeklinde okuduğu Kâf suresi 50/19. âyeti, diğerlerinin “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”²⁴ şeklinde okudukları bilinmektedir. Kıraat imamlarından bazıları ise Yûsuf suresi 12/31. âyeti “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”²⁵ şeklinde okurken diğerleri “وَإِذْ تَلَوْنَا بِاللَّيْلِ الْآيَةَ”²⁶ şeklinde okumuşlardır. Son olarak kıraat imamları da Kur'an kelimelerinin okunuşunda ihtilaf etmiş; birinin mansûb olarak okuduğunu diğeri merfû, birinin merfû olarak okuduğunu da bir başkası mecrûr olarak okumuştur.²⁷ Bütün bu örnekler gerek sahabe ve gerekse onlardan

¹⁹ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-Bedî'* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2009), 64; Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-izâhi anhâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/15-16; Bazı kaynaklar âyette geçen ifadenin İbn Abbâs tarafından hâ ile “آيَةَ” şeklinde okunduğunu belirtmiştir. Bkz. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1990), 5/314; Abdullatif el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât* (Dimaşk: Dâru Sa'düddîn, 2009), 4/272-273.

²⁰ Bu cumhur kurrânın kıraatidir. On kıraat imamı bu kıraatte ittifak etmişlerdir. Bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 4/272.

²¹ Bkz. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/147; Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/438; Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 6/238.

²² Bu cumhur kurrânın kıraatidir. Farklı şekillerde okunan şâzz kıraatler olmakla birlikte on kıraat imamı bu kıraatte ittifak etmişlerdir. Bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 6/237.

²³ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-Bedî'*, 144; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/332; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 17/10; Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 9/106.

²⁴ Bu cumhur kurrânın kıraatidir. Farklı şekillerde okunan şâzz kıraatler olmakla birlikte on kıraat imamı bu kıraatte ittifak etmişlerdir. Bk. Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 9/105-106.

²⁵ Kaynaklarda bu şekilde okuyan kişiler İbn Abbâs, İbn Ömer, İbn Cübeyr, Âsım'dan rivâyetle Nasr, Mücâhid, Katâde, Dahhâk, el-Kelbî, İbn Hürmüz, Ebû Recâ el-Utâridî, el-Caherî, Ebân b. Tagleb ve el-A'meş olarak kaydedilmektedir. Ancak bunun yanında kelimenin kıraat olarak birçok farklı okunuş şekli de bulunmaktadır. Bkz. Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, 5/302; Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 4/240,241.

²⁶ Cumhur kurrânın kıraati bu şekildedir. Farklı şekillerde okunan şâzz kıraatler olmakla birlikte on kıraat imamından dokuzu bu kıraatte ittifak etmişlerdir. Sadece Ebû Ca'fer “kêf” harfini tenvinleyerek ve hemzesiz olarak “مَنَّكَ” şeklinde okumuştur. Bkz. Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erbe'ate aşer* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 2007), 2/145; Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 4/240-241.

²⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 24.

sonra gelen kırâat imamlarının Kur'ân'ı farklı şekillerde okuduklarını göstermektedir. Kur'ân kırâatlerinde görülen bu farklılıklar, muarızlar tarafından Kur'ân'da ihtilaf olduğu iddiasına dayanak olarak sunulmaktadır.

2. Mushaflarda Görülen İhtilaf

Muarızların dile getirdikleri bir başka konu da sahabilere ait Mushaflarda ve onların kırâatlerinde görülen ihtilaflardır. Söz gelimi İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53), Yâsîn suresi 36/29. âyeti “إِن كَانَتْ إِلَّا زَفِيَّةً وَاحِدَةً”²⁸ şeklinde, Kâria suresi 101/5. âyeti de “وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالصُّوفِ الْمُنْفُوشِ”²⁹ şeklinde okuduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca onun mushafında eski ve yeni mushaflara muhalif buna benzer örneklerin çok olduğu belirtilmektedir. Yine onun, “Allah'ın kitabında olmayan şeyleri niçin mushafa ekliyorsunuz?” diyerek kendi mushafından Fâtiha'yı hafz ettiği ve Muavvizeteyn'i de sildiği rivayet edilmektedir.³⁰

Benzer durum Übey b. Ka'b için de geçerlidir. Onun, (ö. 33/654 [?]), Tâhâ 20/15. âyeti “إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي فَكَيْفَ أُظْهِرُكُمْ عَلَيْهَا”³¹ şeklinde okuduğu ve mushafına Kunût dualarını da ekleyerek bunları Kur'ân'dan iki sure saydığı rivayet edilmektedir.³² Görüldüğü üzere, sahabeyle ait mushaflarda kelime, ayet ve sure düzeyinde farklılıklar olduğunu gösteren bu tür rivayetler de Kur'ân'da ihtilaf olduğu iddiasına dayanak olarak ileri sürülmektedir.

3. Mushaf Yazısına Yönelik Hata ve Lahn İddiası

İnkarcıların öne sürdükleri diğer bir argüman da Mushaf yazısında hata ve lahn olarak değerlendirilen unsurların bulunmasıdır. Konuyla ilgili Hz. Âişe'nin, Rivayet açısından muteber kabul edilen bazı kaynaklarda, Allah'ın

²⁸ Bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah el-Ferrâ, *Me'ani'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-'Arabî, 2003), 2/327; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-Bedî'*, 125; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/252.

²⁹ Bk. Ferrâ, *Me'ani'l-Kur'ân*, III/297; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil İbnü'n-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2004), 5/175; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-Bedî'*, 178.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beirut: Dâru'l-Erkam, ts.), "Kitâbü't-tefsîr", 3977; Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2001), 20/15-16; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/172.

³¹ Bk. Ferrâ, *Me'ani'l-Kur'ân*, 2/150; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-Bedî'*, 87; Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/233.

³² İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 24; Bu rivayetler yorumsuz olarak İbn Kuteybe'nin hocası Ebû Ubeyd tarafından da nakledilmektedir. Bk. el-Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-Atiyye (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1999), 318-319.

kitabında kâtip hatasından kaynaklanan üç kelime bulunduğuna dair sözlerine yer verilmektedir. Bu rivayetlere göre Hz. Âişe, Tâhâ suresi 20/63. âyette geçen “إِنَّ هَذَانِ لَسَاجِرَانِ”; Maide suresi 5/69. âyette geçen “إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا” ve Nisâ suresi 4/162. âyette geçen “لَكِنَّ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ” ifadelerinde hatalar mevcut olduğunu ve bunların da mushafı yazanlardan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Yine Hz. Osman’ın mushafa bakarak, orada lahn ifadeler gördüğünü ve bunları Araplar’ın dilleriyle düzeltereklerini söylediği nakledilmektedir.³³

Bu verileri ortaya koyan inkârcılar, Nisâ 4/82 ve Fussilet 41/42. âyetlerinin manası mucibince bu hususların Kur’ân’ın ilâhi oluşuna hâlel getirdiğini ileri sürmektedirler. Onlar, söz konusu âyetlerde Allah tarafından batıl bir şey gelmeyeceği ve Allah’ın kelamında ihtilaf olamayacağı vurgulanmışken; bunca ihtilafa konu olan bir metnin Allah kelâmı olamayacağını, dolayısıyla söz konusu hataları ve lahn kapsamına giren ifadeleri barındıran bir söze Allah kelâmı diyerek tabi olunamayacağını iddia etmektedirler.³⁴

Hicri üçüncü asırda Kur’ân’a yönelik iddialara mesnet teşkil eden bu tür rivayetlerin, modern dönemde Kur’ân tarihine yönelik çalışmalar yapan batılı müsteşriklerin de ilgisini çektiği ve onların, Kur’ân hakkındaki görüşlerini bu rivayetlere dayandırdıkları görülmektedir.³⁵ Dolayısıyla o dönemde Kur’ân’ın kaynağına yönelik ortaya atılan iddialar ve bunlara mesnet ittihaz edilen argümanlar özü itibarıyla modern dönemde de gündeme getirilmektedir. Ancak tarihsel süreçte bu akımlara karşı alimler tarafından yapılan Kur’ân savunusunda bu rivayetlere yaklaşımın dönemsel olarak farklılaştığı görülmektedir. Aşağıda, İbn Kuteybe’nin savunusu aktarılırken bu husus mukayeseli olarak ele alınacaktır.

³³ İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân*, 24-25; Bu rivayetler yorumuz olarak Ebû Ubeyd tarafından da nakledilmektedir. Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 287; Ferrâ da bu rivayetlere kitabında yer vermiştir. Bkz. Ferrâ, *Me’ani’l-Kur’ân*, 1/84.

³⁴ İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân*, 24.

³⁵ W. Montgomery Watt, *Kur’an’a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 55-71; Mesut Okumuş, “Jeffery ve Kur’an Çalışmalarındaki Yeri”, *Oryantalistlerin Gözüyle İslam: Goldziher, Jeffery, Guillaume, Hourani, Coulson, Watt, Hick, Monteil, Hoebink.*, ed. Ahmet Yücel (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 116-134.

C. İbn Kuteybe'nin Kırâatlerde Görülen İhtilafa Yaklaşımı ve İnkârcıların İddialarına Cevapları

İbn Kuteybe, kırâat farklılığı argümanını kullanarak mevcut Kur'ân'ın ilâhî kaynaklı oluşunu tartışmaya açan inkârcılara karşı Hz. Peygamber'in bir ruhsat olarak dile getirdiği “Yedi harf” (Ahruf-i Seb‘a) hadisini delil olarak ileri sürmekte ve kırâatlerde görülen ihtilafın, bu ruhsatın bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemekte; dolayısıyla da söz konusu ihtilafın ilâhî kaynaklı olduğuna işaret etmektedir.³⁶ Nitekim Hz. Peygamber'in sahabe arasında görülen farklı okuma problemi üzerine “Kur'ân yedi harf üzere indi. Bunların hepsi de şâfidir ve kâfidir. Dilediğiniz gibi okuyun”³⁷ şeklindeki açıklaması farklı okuyuşları meşru bir zemine oturtmamıza imkân sağlamıştır.

1. Ahruf-i Seb‘a Hadisi Hakkındaki Görüşü

Kırâat farklılıklarının meşru bir zemine oturtulabilmesine imkân sağlayan en önemli delil olan ahruf-i seb‘a hadisleri çerçevesinde gelişen yedi harf meselesi kırâat ilminde güncelliğini her zaman korumuştur. Kur'ân ve kırâatlere yönelik eleştirel yaklaşımların her dönemde varlığını sürdürmesinin de bunda payı olduğu söylenebilir. Bu tür yaklaşımlar karşısında Kur'ân'ı savunmayı kendisine vazife edinen İbn Kuteybe'nin yedi harf meselesine dair görüşleri, bu meseleye ilgi duyan kıraat âlimlerini oldukça etkilemiştir. Özellikle kıraat ilminde otorite olarak kabul edilen Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) ve İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) gibi âlimlerin yedi harf meselesi üzerindeki fikirlerinde, onun bu konudaki görüşlerinden etkilendiklerini söylemek mümkündür.³⁸

³⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 29.

³⁷ Yedi harf hadisleri ile ilgili bazı rivayetler için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), Fedâilü'l-Kur'ân, 5, 27; Tevhîd, 53; İstîtabetü'l-Mürteddîn, 9; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim* (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), Salâtu'l-Müsâfirîn, 270; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011), Kırâat, 11; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), İftitâh, 37; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatif (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1382/1962), Kur'ân, 5.

³⁸ Bk. Ebû Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib Mekkî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâat*, thk. Farğalî Seyyid 'Arbâvî (Beyrut: Kitâb Nâşirûn, 2011), 166-168; Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006), 1/28; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar: - Oryantalistlerin Görüşleri-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 133-134; Yaşar Akaslan, “İbnü'l-Cezerî'nin ‘Yedi Harf’ Meselesi Üzerindeki Fikirleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 301.

Kırâatlerdeki ihtilafın kaynağı olarak “Ahruf-i Seb‘a” hadisini referans gösteren İbn Kuteybe, bu hadisin ne anlama geldiğine dair yapılan bazı yorumların yanlış olduğu kanaatindedir. Bu meyanda o, va‘d, va‘îd, helâl, harâm, mevâ‘iz, emsâl ve ihticâc gibi Kur‘ân’ın ihtiva ettiği yedi farklı konuyu öne çıkararak yedi harfi açıklayan veya yedi harfi her bir kelimenin okunabileceği yedi farklı lehçe ile izah eden ya da yedi harfi izah sadedinde helâl, harâm, emir, nehiy, geçmiş olayların haberi, gelecek olayların haberi ve emsâl şeklinde Kur‘ân’ı üslup olarak kategorize eden yaklaşımların bu hadisi doğru yorumlamadığını düşünmektedir.³⁹ Zira ona göre, “falan kişi Ebû Amr’ın veya Âsım’ın harfi (kırâati) ile okuyor” diyen birisi “harf” tabiri ile yukarıda bahsi geçen vecihlerden herhangi birini kastetmemekte ve yine, ona göre, Allah’ın kitabında yedi vecihle (lehçe) ile okunan bir harf/kelime/kırâat bulunmamaktadır.⁴⁰

İbn Kuteybe’ye göre Kur‘ân’ın indirildiği yedi harf, Kur‘ân’ın müteferrik yerlerinde bulunan lehçelere ait yedi vecihtir. Allah Rasûlü’nün yedi harf hadisinin telaffuzla alakalı bağlamına işaret eden “nasıl isterseniz öyle okuyun” şeklindeki ifadesi de bu manaya delalet etmektedir.⁴¹

İbn Kuteybe’ye göre harf kelimesinin kullanım alanı geniştir. Mesela harf kelimesi kırâat anlamında kullanılır. Söz gelimi bir kimse; Kur‘ân’ı, Abdullâh b. Mes‘ûd’un kırâatiyle okuduysa onun harfi ile, Übey b. Ka‘b’in kırâati ile okuduysa onun harfi ile, Zeyd’in kırâati ile okuduysa da onun harfi ile okumuştur. Burada harf kelimesinin anlamı, bir kırâat âlimiyle özdeşleşen kıraattir. Bunun yanında birbirine birleşmemiş haliyle mucem/hece harflerine, bir tek kelimeye, başlı başına bir cümleye, sunulan hutbenin tamamına ve bütün bir kasideye de harf denilebilmektedir. Keza “kelime” tabiri de geniş anlamlıdır. Nitekim Araplar, “Şair kelimesinde şöyle söyledi.” dediklerinde “kelime” ile onun kasidesini kastetmektedirler. Yine bazı âyetlerde geçen “وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةً”⁴² ve “وَأَلَّزَمَهُمُ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ”⁴³ ve “وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ”⁴⁴ gibi örneklerde

³⁹ Yedi harfle ilgili yapılan yorum ve değerlendirmeler için bk. Çetin, *Kur‘ân-ı Kerim’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, 103-149.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te‘vilü müşkili’l-Kur‘ân*, 29-30.

⁴¹ İbn Kuteybe, *Te‘vilü müşkili’l-Kur‘ân*, 30.

⁴² Tevbe 9/74.

⁴³ Fetih 48/26.

⁴⁴ Sâffât 37/171.

geçen “kelime” tabirleri de tek bir kelimeyi değil başlı başına bir sözü/cümleyi ifade etmektedir.⁴⁵

Harf kelimesi ayrıca “vech”, “mana”, “mezheb/yol/görüş” anlamına da gelmektedir. Hac suresi 22/11. âyette geçen “وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَغْبُذُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ” ifadesiyle, malların arttığı, bedenlerin sıhhat ve afiyette olduğu, isteklerin elde edilebildiği, kısacası bolluk ve refah veçhesiyle tezahür eden hayat şartlarında Allah’a kulluk eden; buna mukabil Allah’ın kendilerini geçim sıkıntısı, bedenî ve malî güçlüklerle imtihan ettiği zor zamanlarda nankörlük ederek Allah’ı inkâr eden kimseleri konu edinmektedir. Ayette geçen “harf” kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Burada sözü edilen kişiler bir şekilde/bir manada/bir görüşte Allah’a kulluk ederken; başka bir şekilde/bir manada/bir görüşte Allah’ı inkâr etmektedirler. Şayet bu kimseler nimet için şükrederek, musibet için sabır göstererek ve kazaya/kadere rıza göstererek Allah’a kulluk etmiş olsalardı, bir harf/vecih/mana/mezheb üzere Allah’a kulluk etmiş olmayacaklardı.⁴⁶

Harf kelimesinin kullanım alanının geniş olduğunu bu şekilde ortaya koyan İbn Kuteybe’ye göre hadisin telaffuzla ilgili bağlamı dikkate alındığında; harf kelimesinin Kur’ân’ın müteferrik yerlerinde bulunan farklı lehçelere ait lafzî unsurlar olarak anlaşılması daha uygun düşmektedir. Dolayısıyla birazdan bahsedeceğimiz kırâat farklılıklarına ait yedi kategorinin İbn Kuteybe’nin yedi harf yorumu şeklinde aktarılması bizce doğru değildir.

2. Kırâat İhtilaflarını Tasnifi

İbn Kuteybe, kırâat ihtilaflarının anlamı çeşitlendiren ve zenginleştiren teğayür ihtilafına yol açabileceği, fakat çelişki ve tezat oluşturacak anlam farklılıklarına yol açmadığını göstermek adına öncelikle kırâat farklılıklarını anlama etkisi açısından kategorize etmiştir. Bu tasnife göre kırâatlerde görülen ihtilaflar yedi başlık altında incelenmektedir:

a. Kelimenin irabında veya mebnîlik harekesinde mevcut olup mushaf yazısına muhalif olmayan ve manayı da değiştirmeyen kırâat ihtilafları: Hûd suresi 11/78. âyetteki “هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ” ve “هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ”⁴⁷ kırâatleri, Sebe’

⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 30-31.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 31.

⁴⁷ Kaynaklarda bu kırâat, el-Hasan, Zeyd b. Ali, İsâ b. Ömer, Mervân b. el-Hakem, Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Mervân, Abdülmelik b. Mervân, İbnü Ebî İshâk, es-Sudûsî ve Suddî'ye izafe edilmektedir. Bkz. Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuhû*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005),

suresi 34/17. ayetteki “وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ” ve “وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ”⁴⁸ kırâatleri, Nisâ suresi 4/37. ayetteki “وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِخْلِ” ve “وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِخْلِ”⁴⁹ kırâatleri ve Bakara suresi 2/280. ayetteki “فَقَطْرَةٌ إِلَىٰ مَيْسِرَةٍ” ile “فَقَطْرَةٌ إِلَىٰ مَيْسِرَةٍ”⁵⁰ kırâatleri bu kategoriye girmektedir.

b. Kelimenin irabında veya mebnîlik harekesinde görülen ve mushaf yazısına muhalif olmayan, fakat manayı değiştiren ihtilaflar: Sebe’ suresi 34/19. ayetteki “رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا” ve “رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا”⁵¹ kırâatleri, Nûr suresi 24/15. âyetteki “وَأِدْ تَلْفُونَهُ بِالْأَسْنَتِكُمْ” ve “وَأِدْ تَلْفُونَهُ بِالْأَسْنَتِكُمْ”⁵² kırâatleri ve Yûsuf suresi 12/45. ayetteki “وَأَذْكَرَ بَعْدَ أَمَةٍ” ve “وَأَذْكَرَ بَعْدَ أَمَةٍ”⁵³ kırâatleri bu kategoriye örnek olarak verilebilir.

c. Kelimenin irabında değil de harflerinde görülen ve mushaf yazısına muhalif olmayan, fakat manayı değiştiren ihtilaflar: Bakara suresi 2/259. ayetteki “وَأَنْظُرْ إِلَىٰ الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِرُهَا” ve “وَأَنْظُرْ إِلَىٰ الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِرُهَا”⁵⁴ kırâatleri ile

3/55; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-Bedî'*, 60; Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, 5/247; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, IX/52; Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 4/110.

⁴⁸ “وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ” kırâati on kırâati esas alan kaynaklarda Nâfi, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Şu'be ve Ebû Ca'fer'e izafe edilirken “وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ” kırâati diğer meşhur kurrâya nispet edilmektedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 2/262; Abdulfettâh el-Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira fi'l-kirâati'l-'aşri'l-mutevâtira min tarikayi ş-Şâtibiyye ve'd-Dürrâ*, thk. Ahmed İnâye (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2005), 265.

⁴⁹ “وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِخْلِ” kırâati meşhur kırâat imamlarından Hamza, Kisâi, Halef ve on dört kırâat içerisinde yer alan A'meş ve İbn Muhaysin tarafından okunurken, “وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِخْلِ” kırâati ise diğer kurrâ tarafından okunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 2/187; Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erbe'ate 'aşer*, 1/511; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 79.

⁵⁰ “فَقَطْرَةٌ إِلَىٰ مَيْسِرَةٍ” kırâati Nâfi tarafından, “فَقَطْرَةٌ إِلَىٰ مَيْسِرَةٍ” kırâati ise diğer meşhur kurrâ tarafından okunmaktadır. Bkz. Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *et-Teyisîr fi'l-kirâati's-seb'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005), 71; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 2/178; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 56.

⁵¹ “رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا” kırâati Yaküb, “رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا” kırâati Nâfi, Âsım, Hamza, Kisâi, İbn Zekvân, Ebû Ca'fer ve Halef tarafından okunmaktadır. “رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا” şeklindeki diğer bir kırâat ise İbn Kesîr, Ebû 'Amr ve Hişâm tarafından okunmaktadır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, II/262; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Kastallânî, *Letâifü'l-işrâât li-fünûni'l-kirâât* (Medine: Merkezü Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1434), 8/3405; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 265.

⁵² Bu kırâatlerle ilgili malumat için bk. 21 ve 22 numaralı dipnotlar.

⁵³ Bu kırâatlerle ilgili malumat için bk. 19 ve 20 numaralı dipnotlar.

⁵⁴ “نُنشِرُهَا” kırâatini Nâfi, İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Yaküb okurken, “نُنشِرُهَا” kırâatini diğer meşhur kurrâ okumuştur. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 2/174; Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erbe'ate 'aşer*, 1/449; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 54.

Sebe' suresi 34/23. ayetteki “حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَن قُلُوبِهِمْ” ve “حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَن قُلُوبِهِمْ”⁵⁵ kırâatleri bu tür ihtilaflara örnek olarak gösterilebilir.

d. Manayı değiştirmeksizin mushaftaki yazıyı değiştirecek tarzda kelime ihtilafları: Yâsîn suresi 36/29. ayetteki “إِن كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً” ve “إِن كَانَتْ إِلَّا رُفِيَةً”⁵⁶ kırâatleri ile Kâria suresi 101/5. ayetteki “وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ” ve “وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالصَّوْفِ الْمَنْفُوشِ”⁵⁷ kırâatleri bu tür kırâat ihtilaflarına örnek olarak zikredilebilir.

e. Manayı ve mushaftaki yazıyı değiştirecek tarzda kelime ihtilafları: Vâkıa suresi 56/29. ayetteki “وَوَطَّحَ مَنْضُودٍ” ve “وَوَطَّحَ مَنْضُودٍ”⁵⁸ kırâatleri buna örnek olarak gösterilebilir.

f. Takdim ve tehir şeklinde ortaya çıkan ihtilaflar: Kâf suresi 50/19. ayetteki “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ” ve “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ”⁵⁹ kırâatleri bu kategoriye girmektedir.

g. Ziyade-noksan şeklinde ortaya çıkan ihtilaflar: Yâsîn suresi 36/35. âyetteki “وَمَا عَمَلُهُمْ إِلَّا هُوَ” ve “وَمَا عَمَلُهُمْ إِلَّا هُوَ”⁶⁰ kırâatleri, Lokmân suresi 31/26. âyetteki “إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ” ve “إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ”⁶¹ kırâatleri, Sâd suresi 38/23.

⁵⁵ Âyetteki kelimeyi İbn Âmir ve Yakûb “فَزَعٌ” şeklinde okurken diğer meşhur kurrâ “فَزَعٌ” şeklinde okumuştur. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, II/263; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 265. Söz konusu kelimenin yukarıda geçen “فَزَعٌ” şeklindeki okunuşu ise kaynaklarda Abdullâh b. Ömer, el-Hasan, Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde, Ebû Mucliz, Ebû Recâ, en-Nehâi, İmrân b. Cerîr, İkrime, Ebû Hureyre, Mücâhid ve İbn Ya'mer'e izafe edilmektedir. Bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâat*, 7/368.

⁵⁶ Bu kırâatlerle ilgili malumat için bkz. 28 numaralı dipnot.

⁵⁷ Bu kırâatlerle ilgili malumat için bkz. 29 numaralı dipnot.

⁵⁸ Bu kırâat kaynaklarda Hz. Ali'ye izafe edilmektedir. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 11/636; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'an min kitâbi'l-Bedi'*, 151; Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, 8/206; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/135.

⁵⁹ Bu kırâatlerle ilgili malumat için bkz. 23 ve 24 numaralı dipnotlar.

⁶⁰ Şu'be, Hamza, Kisâi ve Halef “عملت” şeklinde okurken diğer meşhur kurrâ “عملته” şeklinde okumuşlardır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, II/265; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 271. “عملت” şeklindeki okuyuş Küfe ehlinin Mushaflarındaki yazım şekline dayanmaktadır. Zira Küfe Mushaflarında “hâ” zamiri bulunmamaktadır. Bkz. Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), 279.

⁶¹ Abdüllatif el-Hatîb, İbn Kuteybe'nin bu kırâatler hakkında zanna dayalı olarak değerlendirme yaptığını düşünmektedir. Zira Lokmân 31/26. âyette böyle bir kırâat farklılığı söz konusu değildir. Ona göre burada söylenmesi gereken “إِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ” kırâatidir. Bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâat*, 7/204. Bu kırâat ise Lokmân suresinde değil Hadîd 57/24. âyette yer almaktadır. Bu âyette Nâfi, İbn Âmir ve Ebû Ca'fer “إِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ” şeklinde okurken diğer meşhur kurrâ “إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ” şeklinde okumaktadır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, II/287; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 321. “إِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ” kırâati Medine ve Şâm ehlinin Mushaflarındaki yazım şekline

âyetteki “إِنَّ هَذَا أُجِي لَهُ تَسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعَجَةً أَنْتَى” ve “إِنَّ هَذَا أُجِي لَهُ تَسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعَجَةً”⁶² kırâatleri ve Tâhâ suresi 20/15. âyetteki “وَإِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أَخْفِيهَا” ve “وَإِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ”⁶³ kırâatleri bu kategoriye örnek olarak zikredilebilir.

İbn Kuteybe'ye göre bu kırâat çeşitlerinden her biri Rûhu'l-Emîn (Cebrâil) tarafından Hz. Peygamber'e indirilen Allah kelamıdır. Nitekim Hz. Peygamber, her Ramazan ayında yanında bulunan Kur'ân âyetlerini Cebrâil'e arz ediyordu. Bu arzalarda Allah dilediği ayeti muhkem kılıyor, dilediğini nesh ediyor, dilediğini de kullarına kolaylaştırıyordu. Dolayısıyla her kabilenin kendi alıştığı lehçeye uygun telaffuzlarla Kur'ân okumasına müsaade etmesi de Allah'ın kullarına yönelik uyguladığı kolaylık prensibi cümlesindedir.⁶⁴ İbn Kuteybe'nin yukarıdaki örnekler içerisinde yer alan ve günümüzdeki yaygın kırâat anlayışında şâz olarak kabul edilen kırâatleri ayırt etmeksizin bahsi geçen bütün kırâatleri Allah'ın Cebrâil vasıtasıyla Peygamber'e indirdiği kelamın cümlesinden kabul etmesi, onun kırâat anlayışını yansıtmaya açısından dikkate değer bir konudur.

İbn Kuteybe'nin kırâat ihtilaflarını bu şekilde yedi kategoriye ayırması İbnü'l-Cezerî ve Suyûtî başta olmak üzere bazı âlimler tarafından onun “yedi harf” tabirini bu kategorik tasnifle izah ettiği şeklinde yorumlanmış ve bu tasnif İbn Kuteybe'nin yedi harf yorumu şeklinde aktarılmıştır.⁶⁵ Hâlbuki İbn Kuteybe'ye göre Kur'ân'ın indirildiği yedi harfin anlamı, yukarıda da açıkça ifade edildiği üzere, Kur'ân'ın müteferrik yerlerinde bulunan farklı lehçelere ait vecihlerdir. Bu görüşün birçok açıdan eleştirildiği malumdur.⁶⁶ Fakat İbn Kuteybe, “yedi harf hadisinin doğru tevili budur” şeklinde sarih bir beyanda bulunarak görüşünü ifade ettiği için, onun “yedi harf” hakkındaki yorumunun bu görüş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Aslında bu görüşün, hocası Ebû Ubeyd

dayanmaktadır. Zira Medine ve Şâm mushaflarında “هُوَ” kelimesi yazılı değildir. Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 329; Dâni, *el-Mukni'*, 282.

⁶² Bu kırâat Abdullâh b. Mes'ûd'a nispet edilmektedir. Bkz. Ferrâ, *Me'ani'l-Kur'ân*, 2/353; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/567.

⁶³ Bu kırâatlerle ilgili malumat için bkz. 31 numaralı dipnot.

⁶⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 31-32.

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 1/28; Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 92-93; Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006), 1/146; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kirâati* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2012), 90; Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatlar*, 130-131.

⁶⁶ Bu görüşe yönelik yapılan eleştiriler için bkz. Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatlar*, 114-119.

el-Kâsım b. Sellâm'ın yedi harf yorumuna⁶⁷ dayandığını ve onun bu konuda hocasından etkilendiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla İbn Kuteybe'nin yaptığı bu tasnifi, onun yedi harfi izah çabası olarak değil; bir sonraki başlıkta ortaya koyduğu “hangi farklılık kategorisine girerse girsin, kırâatlerin tenakuz ve tezat oluşturacak bir anlam farklılığına yol açmadığı” tezinin ispatı için bir giriş olarak değerlendirmek kanaatimizce daha doğru bir yaklaşımdır. Zira bu kategoriler içerisinde yer alan takdim-tehir veya ziyade-noksan gibi farklılıkların, onun yedi harf yorumundaki lehçesel farklılıklarla izah edilemeyeceği aşikârdır. İbn Kuteybe'nin, kırâatleri Ebû Amr ed-Dânî'nin yaptığı gibi⁶⁸ farklı sayılarda kategorize etmek yerine, neden yedi ile sınırlandırdığını bilemiyoruz. Fakat mevcut kırâat farklılıklarının kategorizasyonu neticesinde ortaya çıkan bu yedi sayısı yedi harfi çağrıştırdığı için, İbn Mücâhid'in yedi kırâat tasnifinin yedi harfi temsil eden kırâatler şeklinde anlaşılmasında olduğu gibi, bir yanlış anlaşılmaya sebebiyet verdiğini düşünüyoruz.

3. Kırâatlerdeki İhtilafın Mahiyetine Dair Görüşü

Manaları aynı olduğu takdirde kırâatlerdeki ihtilafı bir sakınca bulunmadığını fakat farklı manaları ifade eden kırâat farklılıklarının caiz/mümkün olup olmadığını sorulara İbn Kuteybe özetle şöyle cevap vermektedir: İhtilaf, teğâyür ve tezat ihtilafı olmak üzere iki kısımdır. Kırâatlerde görülen ihtilafı mana çeşitliliğine yol açan “teğâyür” ihtilafıdır. Nâsîh-mensuh konusundaki emir ve nehiyeler dışarıda bırakılırsa, Kur'ân'da tenakuza ve zıt manalara yol açacak “tezat” ihtilafı yoktur. Ona göre yukarıda bahsi geçen kırâat kategorilerinden herhangi birinin içerisinde yer alan kırâatlerden hiçbirisi tenakuz ve tezat oluşturacak bir anlam ihtilafına sebebiyet vermemekte; aksine her biri mana çeşitliliğine yol açan ve birbirini destekleyen manalar ifade etmektedir.⁶⁹ Dolayısıyla ona göre çelişkiye ve zıt anlamlara yol açmadıkça kırâatlerdeki ihtilaf, Kur'ân'ın ilâhi oluşuna hâlel getirecek bir mahiyet arz etmemektedir.

⁶⁷ Bk. Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 329; Ebû Şâme Şihâbüddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrâhim el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Ankara: TDV Yayınları, 1986), 91.

⁶⁸ Ebû Amr ed-Dânî kırâat vecihlerini on dokuz kategoriye ayırarak ele almaktadır. Bkz. Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'*, thk. Abdurrahîm et-Tarhûnî-Yahyâ Murâd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 1/110-114.

⁶⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 33.

İbn Kuteybe'nin burada ortaya koyduğu hükmün sadece meşhur kurrâdan gelen kırâat vecihlerini değil, bunlarla birlikte sahabeden nakledilen ve Hz. Osman Mushaflarına uymadıkları için şâz kabul edilen kırâatleri de kapsadığını belirtmek gerekir. Zira yukarıda nakledilen yedi kategori içerisinde mushafa uymayan sahabe kırâatleri de bulunmaktadır. İbn Kuteybe yedi harf ruhsatından kaynaklandığını düşündüğü bu tür kırâatlerde de tezat ihtilafı bulunmadığını düşünmektedir. Nitekim o, kırâatlerin birbiriyle çelişen manalar içermediği, aksine birbirini açıklayan ve destekleyen manalar içerdiğini ispatlama sadedinde bu kırâatlerin manalarını izah etmektedir. Yaşadığı dönem itibariyle meşhur kırâat âlimlerinin isimleriyle özdeş sahih kırâat anlayışı henüz yerleşmediği için onun bu yaklaşımı yadırganmamalıdır.

4. Bütün Kıraat Vecihleriyle Kur'ân Okuma Hakkındaki Görüşü

Bu konu hakkında İbn Kuteybe, mushaf üzerinde sahabe tarafından icmâ ile gerçekleştirilen tasarruflar neticesinde ortaya çıkan uygulamalara bağlı kalınması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre mushafa uygun olup onun resm-i kitabetinin dışına taşmayan bütün kıraatlerle Kur'ân okunabilir. Mushafa uygun olmayan kıraatlerle Kur'ân okumak ise caiz değildir. Sahabe ve tâbiûn âlimlerinden mütekaddimûn ulema kendi lehçeleriyle, alışageldikleri şekilde Kur'ân okumuşlar ve kendi tabiatlarına uygun davranmışlardır. Bunun onlar için ve onlardan sonra gelip Kur'ân konusunda kendilerine güvenilen ve tevili bilen kişiler için caiz olduğunu söyleyen İbn Kuteybe, bu gibi konularda zorluklarla karşılaşan kendi dönemi için şunları söylemektedir: “Allah bizi selefimizin hüsnü ihtiyarı ile son arzadaki mushaf üzerinde birleştirdi. Tıpkı Kur'ân'ı tefsir etme salahiyeti onlara ait olup bizim böyle bir yetkimiz olmadığı gibi kırâat konusunda da bizim onlar gibi hareket etmeye yetkimiz yoktur. Şayet mushafa muhalif kıraatlerle Kur'ân okumamız caiz olsaydı, mushafa muhalif olarak, ziyade-noksan ile ve takdim-tehir ile Kur'ân'ı yazmamız da caiz olurdu. Hâlbuki ileri gelen imamlarımızın bunu hoş karşılamadıkları bilinen bir vakiadır.”⁷⁰

Yukarıdaki açıklamalarında şâz kırâatleri de içeren kırâat farklılıklarını kelâmullah olarak niteleyen İbn Kuteybe'nin Kur'ân kırâati bağlamında bu tür kırâatleri mushafa uygun olmadıkları için ayrı tuttuğunu ve bunlarla kırâatin caiz olmadığını söylerken yaptığı icma vurgusu önemlidir. Ona göre sahabenin

⁷⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 24-25.

mushaf üzerinde yaptığı icma, mushafa muhalif olan okuyuşlarla kırâatin caiz olmaması hususunda belirleyici bir faktördür.

5. Sahabe Mushaflarında Görülen Ziyade Ve Noksanlara Dair Yaklaşımı

İbn Kuteybe'ye göre Abdullâh b. Abbâs mushafında Fâtihâ ve Muavvizeteyn surelerinin yer almaması ve Übey b. Ka'b mushafında Kunût dualarının bulunması onların kendi şahsi değerlendirme ve içtihatlarıdır. Bu konuda Abdullâh b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'in isabet ettiğini ensar ve muhacirlerin de hata yaptıklarını söyleyemeyeceğini belirten İbn Kuteybe; İbn Mes'ûd ve Übey'in bu uygulamalarını izah etmeye yönelik yorumlama çabalarına değinmiştir. Bu meyanda yapılan bir yoruma göre, muhtemelen İbn Mes'ûd Muavvizeteyn surelerini sığınma ve korunma için okunan dualar olarak düşünmüştür. Çünkü o, Hz. Peygamber'in, Hasan ve Hüseyin üzerine ve diğer müminlere başka duaları okuduğu gibi bu sureleri de okuyarak Allah'a sığındığını görmekteydi. Böylece o, "muavvizeteyn"ın Kur'ân'dan olmadığını zannetmiş ve bu kanaatine göre davranarak sahabenin hepsine muhalefet etmiş oldu. Nitekim bazı sahabilerin birtakım fihri konularda diğer sahabilere muhalif görüşlere sahip oldukları bilinmektedir. Kunut duaları konusunda Übey'in yaklaşımı da buna benzemektedir. O, Hz. Peygamber'in namazlarda sürekli olarak bu duaları okuduğunu gördüğü için bu duaları Kur'ân'dan zannetmiş ve bu kanaatine göre hareket ederek sahabeye muhalefet etmiştir.⁷¹

İbn Mes'ûd'un Fâtiha suresini kendi mushafına koymamasına gelince, İbn Kuteybe bu konudaki rivayetlere şüphe ile yaklaştığını belirtmektedir. Ona göre Kur'ân'la en çok ilgilenen sahabilerden olup, ilmin dayandığı altı kişiden biri olan İbn Mes'ûd'un Fâtiha'nın Kur'ân'dan olduğunu bilmediğini düşünmek bir Müslümana caiz değildir. Söz konusu rivayetlerin sahih olması durumunda ise şu yorum yapılabilir: Kur'ân'ın yazılması ve iki kapak arasına cem edilmesinin sebebi, Kur'ân hakkında şüpheyeye düşme ve unutma korkusu ile Kur'ân ayetlerinde artma ve eksilme endişesidir. İbn Mes'ûd kısa olduğu ve her rekâtta okunduğu için Fâtiha suresi hakkında böyle bir endişe taşımamış olabilir. Ayrıca Fâtiha olmadan namaz olmayacağından⁷² Müslümanların bu surenin

⁷¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 34-35.

⁷² Bu hüküm "Fâtihatü'l-Kitâb okumayanın namazı sahih olmaz." hadisine dayanmaktadır. Bk. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 167 (No. 756); Müslim, *Sahîhu Müslim*, 167 (No. 874); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 297 (No. 247).

öğretim ve öğrenimini terk etmeleri caiz değildir. Dolayısıyla Fâtiha suresi mushafın yazılması hususunda diğer sureler için geçerli olan söz konusu kaygıdan emin görülmüştür. Bu nedenle İbn Mes‘ûd, Kur‘ân‘dan olduğunu bildiği halde Fâtiha‘yı mushafa yazmamıştır. Nitekim bir kimsenin mushafa bazı sureleri yazıp bazı sureleri yazmaması yadırganacak bir durum da değildir.⁷³

Görüldüğü üzere, her namazda okunan meşhur bir sure olması hasebiyle Fâtiha suresi hakkındaki rivayetlere temkinli yaklaşan İbn Kuteybe, “muavvizeteyn” ile ilgili rivayetlerin sıhhatinde herhangi bir problem görmemekte, aksine bunları imkân dâhilinde gördüğü şeklinde bir izlenim vermektedir. Tarihsel süreçte ise bu tür rivayetlerin sahih kabul edilmeyip reddedildiği görülmektedir. Söz gelimi İmam Nevevî’nin (ö. 676/1277), İbn Mes‘ûd‘dan nakledilen rivayetlerin sahih olmayan batıl haberler olduğunu; İbn Hazm‘ın (ö. 456/1064) ise bunların İbn Mes‘ûd hakkında ortaya atılmış uydurma bir iftira olduğunu söylediği nakledilmektedir.⁷⁴

6. Kur‘ân Metninde Lahn Bulunduğuna Yönelik Rivayetlere Yaklaşımı

Kaynaklarda Hz. Âişe‘nin, Allah‘ın kitabında kâtip hatasından kaynaklanan üç kelime bulunduğuna dair sözlerine ve Hz. Osman‘ın mushafta bazı lahn ifadeler görerek bunları Araplar‘ın dilleriyle düzeltereklerine dair sözlerine yer verildiğinden bahsetmiştik.⁷⁵ Hz. Âişe ve Hz. Osmân‘dan gelen ve mushafta yazım hataları bulunduğu yönündeki bu tür rivayetleri reddetmeyen İbn Kuteybe‘ye göre Arapça‘nın herhangi bir veçhine uygun olan farklılıklar lahn olarak değerlendirilemez; Arapça‘ya uygun olmayanlar ise mushafı yazan kâtibî bağlar, Kur‘ân için bir nakısa teşkil etmez. Aynı şekilde lahn olan kırâat farklılıkları da kurrâyı bağlar; Kur‘ân‘a mal edilemez.

Öncelikle belirtmek gerekir ki lahn ithamına maruz kalan kelimelerin Arap dilinin vecihlerinden herhangi birine uygun olduğuna dair kırâat âlimi dilbilimcilerin değerlendirmeleri mevcuttur. Sözelimi Tâhâ 20/63. âyetle ilgili nahivciler, bunun Arapça‘da mevcut olan, fakat az kullanılan bir lehçe olduğunu söylemektedirler.⁷⁶

⁷³ İbn Kuteybe, *Te‘vilü müşkili‘l-Kur‘ân*, 35-36.

⁷⁴ Bk. Zürcânî, *Menâhilü‘l-‘irfân*, 153; Karaçam, *Kur‘ân-ı Kerim‘in Nüzülü ve Kurâati*, 216.

⁷⁵ Mushafta yazım hataları bulunduğu yönündeki iddialar için “Mushaf Yazısına Yönelik Hata ve Lahn İddiası” başlığı altında verilen malumata bakınız.

⁷⁶ İbn Kuteybe, *Te‘vilü müşkili‘l-Kur‘ân*, 36.

Bununla birlikte bazı kırâat imamlarının bu kelimelerin yazımında hata olduğunu kabullenip Hz. Osman'ın sözünü delil olarak yanlış yazılan bu kelimeleri tashih ettikleri ve kırâatlerini yazılandan farklı olarak şekillendirdikleri görülmektedir. Nitekim Ebû Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771) ve İsa b. Ömer'in (ö. 149/766), "هذَن" kelimesinin yazılışında katip hatası olduğunu düşündükleri için "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاجِرَانِ" şeklinde okudukları nakledilmektedir. Yine Âsım el-Cahderî'nin (ö. 128/745) Hz. Âişe rivayetinde geçen üç kelimeyi yazarken mushaftaki gibi "هذَن", "المقيمين" ve "والصابون" şeklinde yazdığı, fakat okurken "هذَيْنِ", "المقيمُونَ" ve "والصَّابِئِينَ" şeklinde okuduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde Âsım el-Cahderî, Bakara 2/177. ayeti "والصابرين في البأساء والضراء" şeklinde yazarken "والصَّابِرُونَ" şeklinde okumaktaydı. İbn Kuteybe'ye göre el-Cahderî'nin böyle davranması Hz. Osman'ın mushafta gördüğü lahn ifadeleri, Araplar'ın dilleriyle düzelterecelerini söylemesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁷

Enbiyâ 21/88. âyette geçen "وَكذلك نُنجي الْمُؤْمِنِينَ" ifadesi mushafta "نجي" şeklinde tek "nûn" ile yazıldığı halde Ebû Bekir Şu'be (ö. 193/808) rivayetiyle Âsım (ö. 127/745) ve İbn Âmir (ö. 118/736) dışındaki bütün meşhur kurrâ "نُجِّي" şeklinde iki "nûn" ile okumaktadır.⁷⁸ Bu durumda iki "nûn" ile okuyan çoğunluk kurrâ mushafın yazısına muhalefet etmiş olmaktadır. İbn Kuteybe'ye göre onların gerekçesi şudur: "nûn" harfi "cîm" harfiyle birlikte geldiğinde ihfâ ile okunduğundan mushafi yazarlar, okunuşta gizlenen "nûn"u yazıdan düşürmüşlerdir. Oysa onların niyeti "nûn"un hazfi değil isbatıdır.⁷⁹ Bu nedenle âyet okunurken söz konusu ifade iki "nûn" ile okunmaktadır. Kısacası bu, mushafa muhalefet değil, kâtiplerin hatasını göz önünde bulundurarak mushafi okumaktır.

İbn Kuteybe'ye göre Ebû Amr b. el-'Alâ, mushaf yazısında hata olduğunu düşündüğü için mushafta "فَأَصْدَقَ وَأَكْنَ" şeklinde yazılan ifadeyi "فَأَصْدَقَ وَأَكُونَ"⁸⁰ şeklinde okumuştur. Ebû Amr'a göre mushafi yazarlar bazı med ve lîn harflerini yazıda düşürdükleri gibi buradaki "vâv"ı da düşürmüşlerdir. Bu nedenle bu ibare "فَأَصْدَقَ وَأَكُونَ" şeklinde okunmalıdır.⁸¹

⁷⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 37.

⁷⁸ Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, 2/243; Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira*, 216.

⁷⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 40.

⁸⁰ Söz konusu kırâatin Ebû Amr'a aidiyeti hususunda bkz. Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'*, 3/225.

⁸¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 41.

Netice itibariyle İbn Kuteybe'nin bu konuyla alakalı görüşü özetle şöyledir: Mushaf yazısında bulunan bu tür örnekler ya Arapça dil kullanım özelliklerinden birine uymakta ya da kâtip hatasından kaynaklanmaktadır. Herhangi bir dil kuralına uygunsu onun lahn olduğunu söyleyemeyiz. Eğer kâtip hatasından kaynaklanıyorsa bunun vebali Hz. Peygamber'e yüklenemez. Şayet bu, Kur'ân'ı mahkûm eden bir ayıp olsaydı, Kur'ân'ın harflerinin yazımında karşımıza çıkan bütün hataların Kur'ân'a mal edilmesi gerekirdi.

Nitekim mushafta bazı kelimeler tesniye elifi atılarak “هزن”, “رجلن” şeklinde yazılmıştır. Yine mushafta “الصلوة”, “الزكوة”, “الحياة” ve “الربو” gibi elif ile okunan fakat vâv ile yazılan kelimeler mevcuttur. Yine mushafta “ مِنْ نَبَأِي ” örneklerinde olduğu gibi aslında “yâ” bulunmayıp sadece kesra olan fakat “yâ” ile yazılan kelimeler bulunmaktadır. Aynı şekilde “vâv”dan önce “elif” ile yazılan “شُرَكَاءُ” ve “ضُعَفَاءُ” gibi kelimeler “شُرَكَؤُ” ve “ضُعَفؤُ” şeklinde “elif”siz olarak yazılmıştır. Bunun gibi kıyasi yazım usulleri göz önüne alındığında hata olarak kabul edilebilecek birçok yazım farklılıkları mushafta mevcuttur. Kâtiplerin yazım yanlışlarından kaynaklanan bu tür hatalar, Kur'ân'da lahn olduğu anlamına gelemmez.

Aynı şekilde son dönem kırâat âlimlerinden lahn ile okuyanların okuyuşları da İbn Kuteybe'ye göre Kur'ân aleyhine bir hüccet teşkil edemez. Çünkü eskiden insanlar kendi dilleri ve lehçeleriyle Kur'ân okuyorlardı. Sonra değişik şehirlerden ve yabancı milletlerden İslâm'a giren, dilin tabiatına aşına olmayıp dil konusunda eğitimsiz olan, kelimelerde hatalar yapan ve şâz kullanımlarla Kur'ân okuyan bir nesil geldi. İbn Kuteybe'ye göre bu devirde olup da okuyuşunda vehim ve hatalardan kendini koruyabilmiş kişiler çok azdır.

Nitekim bazı kişiler Yûnus suresi 10/16. ayette geçen “وَلَا أَدْرَأْتُمْ بِهِ” ibaresini “hemze”li olarak okumuşlardır.⁸² Hâlbuki bu kelime “hemze”li değil “yâ”lı bir kelimedir. Yine bazıları Şuarâ suresi 26/210. âyette geçen bir kelimeyi “vâv-nûn” ile çoğul yapılan bir kelime olduğunu vehmederek “ وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ ”⁸³ şeklinde okumuşlardır. Aynı şekilde bazıları A'râf suresi 7/150. âyette geçen ve “if'âl” babında olan ve “فَلَا تُشْمِثُ” şeklinde okunması gereken

⁸² Bu kırâat kaynaklarda İbn Abbâs, el-Hasan, İbn Sîrîn, Ebû Recâ, İbn Ebî Able ve Şeybe b. Nassâh'a izafe edilmektedir. Bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 3/512.

⁸³ Bu kırâat kaynaklarda el-Hasan, Muhammed b. es-Sumeyfa', el-A'meş, Sa'id b. Cübeyr, Ebû'l-Berhesem ve Tâvûs'a izafe edilmektedir. Bk. Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 6/468.

kelimeyi “فَلَا تَسْمُوتُ”⁸⁴ şeklinde sülâsî mücerred kalıbında okumuşlardır. Bunların yanında Yahyâ b. Vessâb'ın (ö. 103/721) Nisâ suresi 4/135. âyetteki “وَإِنْ تَلَّوْا أَوْ”⁸⁵, A'meş'in (ö. 148/765) İbrâhim suresi 14/22. âyetteki “وَمَا أَنْتُمْ”⁸⁶, Hamza'nın (ö. 156/773) Fâtır suresi 35/43. âyetteki “وَمَكَرَ السَّيِّئُ”⁸⁷ ve Nâfi'nin (ö. 169/785) Hicr suresi 15/54. âyetteki “فَبِمَ يُبْسِرُونَ”⁸⁸ kırâati; İbn Kuteybe'nin kârilerin vehmine dayanan hatalı okuyuşlar arasında zikrettiği diğer bazı kırâatlerdir. Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁸⁹ İbn Kuteybe'ye göre kârilerin bu tür yanlış değerlendirme ve vehimlerinden kaynaklanan okuyuş hataları veya lahn ifadeleri kârilerin kusurları olarak değerlendirilmelidir. Aksi halde Kur'ân'da hata ve lahn bulunduğunu söylemek mümkün değildir.

Görüldüğü üzere İbn Kuteybe mushafta lahn bulunduğuna yönelik bu tür rivayetlerin sıhhatine dair herhangi bir yorum yapmamakta fakat bu rivayetleri asıl kabul ederek bunlar üzerine yorum yapmaktadır. Tarihsel süreçte ise bu rivayetlerin sahih kabul edilmediği görülmektedir. Söz gelimi Şihâbüddîn el-Âlûsî (ö. 1270/1854) bu rivayetin Hz. Osmân'a dayanan sahih bir aslının bulunmadığını söylemekte; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî (ö. 1367/1948) ise bu rivayetlerin zayıf isnatlı olup “ızdırâb” ve “inkitâ” gibi illetlerde malul olduğunu belirtmektedir.⁹⁰ Abdurrahman Çetin de Hz. Osman ve Hz. Âişe gibi ashaptan bazılarından nakledilen bu tür haberlerin hepsinin asılsız olduğunu düşünmektedir. Ona göre sahabenin mushafta hata görüp de susması mümkün değildir.⁹¹

D. Sonuç

Ortaya koyduğu eserler ve tarihe bıraktığı izlere bakılarak İbn Kuteybe'nin daha çok edebi kişiliği, hadisçiliği, tarihçiliği ve Kur'ân ilimlerine dair çalışmalarıyla ön plana çıkan bir âlim olduğunu, kırâat dersleri almış ve bu

⁸⁴ Bu kırâat İbn Muhaysın, Mücâhid, Humeyd el-A'rac, Ebü'l-Âliye, Dahhâk ve Ebü Recâ'ya izafe edilmektedir. Bk. Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 3/170.

⁸⁵ Bu kırâat Yahyâ b. Vessâb ile birlikte İbn Âmir, Hamza, el-A'meş ve İbn Abbâs'a izafe edilmektedir. Bk. Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/371.

⁸⁶ Bu kırâat A'meş ile birlikte Hamza, Yahyâ b. Vessâb, Humrân b. A'yun ve tabiünden bir gruba izafe edilmektedir. Bk. Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 4/273-274.

⁸⁷ Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 2/264; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 269.

⁸⁸ Bu kırâatin Nâfi'ye aidiyeti için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 2/226; Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira*, 180.

⁸⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 42-45.

⁹⁰ Bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 214.

⁹¹ Bk. Çetin, “Kur'an Kırâatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar”, 86.

alanda eser vermiş olsa da bir kırâat alimi olarak bilinmediğini söyleyebiliriz. Fakat İbn Kuteybe, İslam devletinin önemli kademelerinde görev yapan bir âlim olarak, Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm gibi önemli kırâat âlimlerinden öğrendiği bilgiler ışığında genel olarak Kur'ân'a ve dolaylı olarak da kırâatlere yöneltilen ithamlara karşı koymuş ve savunmacı bir yaklaşımla muarızların iddialarına cevaplar vermiştir. Onun Kur'ân'ı savunmak gayesiyle yazdığı *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* adlı eser, yaşadığı döneme tekabül eden hicrî üçüncü asrın ortalarında Kur'ân ve kırâatlarla ilgili yapılan tartışmalı konulara ışık tutması ile dönemin Kur'ân'a ilişkin ilmî gündemini yansıtmaya ve bunlara yöneltilen iddialara verilen cevapları nakletmesi sayesinde de Ehl-i sünnetin Kur'ân ve kırâat anlayışının dönemsel yansımalarına vâkıf olma imkânı sunmaktadır. Zira döneminde Ehl-i Sünnet'in sözcüsü kabul edilen İbn Kuteybe'nin görüşlerini Ehl-i sünnetin o dönemki genel yaklaşımı olarak değerlendirmek mümkündür.

İbn Kuteybe'ye göre kırâatlerde görülen ihtilaflar, “Ahruf-i Seb'a” hadislerinden kaynaklanan ve ümmet için kolaylık sağlamayı amaçlayan bir ruhsat olarak Hz. Peygamber'e dayanmakta, dolayısıyla da ilahi bir hüviyet taşımaktadır. Ona göre kırâatlerde görülen ihtilaflar mana çeşitliliğine yol açan “teğâyür” ihtilaflarıdır. Nâsih-mensuh konusundaki emir ve nehiyeler dışarıda bırakılırsa, Kur'ân'da zıt manalara yol açacak “tezat” ihtilafı yoktur.

Şâz olarak nitelendirilen sahabe kırâatleri de dâhil olmak üzere farklı kırâatleri yedi harf ruhsatının bir gereği olarak Allah'ın Peygamber'e indirdiği vahiy olarak gören İbn Kuteybe'ye göre Mushafa uygun olup onun resmî kitabetinin dışına taşmayan bütün kırâatlerle Kur'ân okunabilir. Mushaf hattı üzerinde icmâ olduğu için Mushafa uymayan kırâatlerle Kur'ân okumak ise caiz değildir.

Abdullâh b. Abbâs mushafında Fâtiha ve Muavvizeteyn surelerinin yer almaması ve Übey b. Ka'b mushafında Kunût dualarının bulunması yönündeki rivayetleri reddetmeyen İbn Kuteybe'ye göre bu uygulama, onların kendi şahsî değerlendirme ve icihatlarıdır. Bu tutumlarıyla onlar sahabenin genel yaklaşımını yansıtan icmân dışında yer almışlardır.

Hz. Âişe ve Hz. Osmân'dan gelen ve mushafta yazım hataları bulunduğu yönündeki rivayetleri reddetmeyen İbn Kuteybe'ye göre Arapça'nın herhangi bir vechine uygun olan farklılıklar lahn olarak değerlendirilemez; Arapça'ya uygun olmayanlar ise mushafı yazan kâtibi bağlar, Kur'ân için bir nakısa teşkil etmez.

Aynı şekilde lahn olan kırâat farklılıkları da kurrâyı bağlar Kur'ân'a mal edilemez.

Bu görüşleri ışığında İbn Kuteybe'nin Kur'ân ve kırâat anlayışı hakkında şu tespitleri yapabiliriz: İbn Kuteybe Kur'ân'ı kitabet ve kıraatten ayrı olarak değerlendirmekte ya da Kur'ân'ın nesilden nesile aktarımı sürecinde ilahi koruma altında olduğu yönündeki klasik yaklaşımdan ayrılmaktadır. Kur'ân'da hata olmadığını söylerken yazıda ve kırâatte hata olabileceğini kabul etmesi bunu göstermektedir. O, Kur'ân'ı Peygamber'e gelen vahiy; kitabet ve kırâati ise bu vahyin naklini sağlayan araçlar olarak görmektedir. Kur'ân'ı ve onu insanoğluna aktaran kişi olarak Peygamberi, lahn ve hata gibi kusurlardan berî tutan İbn Kuteybe, mevcut mushaf ve kırâatlerin nakilcisi konumundaki mushaf kâtiplerinin ve kırâat âlimlerinin hata yapabileceği gerçeğini kabul etmektedir.

Görüldüğü üzere dönemde sünnî anlayışın temsilcisi olarak kabul edilen İbn Kuteybe, kırâat ilminin bazı problemlili konuları hakkında ve rivayet kaynaklarında yer alan geleneksel kırâat anlayışı açısından sorunlu bazı rivayetler hakkında farklı bir yaklaşıma sahiptir. Bu da sünnî kırâat anlayışının tarihsel süreçte geliştiğini ve değişime uğradığını göstermektedir.

E. Kaynakça

- Akaslan, Yaşar. “İbnü'l-Cezerî'nin ‘Yedi Harf’ Meselesi Üzerindeki Fikirler”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2018), 265-303.
- Apak, Adem. “Şuûbiyye”. *DİA*. 39/244-246. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Apak, Adem. “Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye”. *İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 6/12 (2008), 17-52.
- Arpa, Abdulmuttalip. “İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2011), 29-54.
- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihü'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfu fuzalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erbe'ate aşer*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 2007.
- Birişik, Abdülhamit. “Oryantalistik Araştırmalarda Kıraat Olgusu”. *Tarihten günümüze kıraat İlmî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Birişik, Abdülhamit. “Te'vilü Müşkili'l-Kur'an”. *DİA*. 41/34-35. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Çetin, Abdurrahman. “Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 2/3 (2002), 65-106.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar: -Oryantalistlerin Görüşleri-*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *Câmî'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'*. thk. Abdurrahîm et-Tarhûnî - Yahyâ Murâd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *et-Teyisr fi'l-kirâati's-seb'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2010.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm. *Fezâilü'l-Kur'an*. thk. Mervân el-Atiyye. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1999.
- Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1990.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah. *Me'ani'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2003.
- Gökkır, Bilal. “Batılı Müsteşriklerin Kur'an Vahyine ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Bakışı”. *Vahiy ve Peygamberlik*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Yayınları, 2018.
- Güler, İsmail. “İbn Kuteybe'nin Şiir Anlayışı ve Şaire Bakışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 69-78.

- Hatîb, Abdullatîf. *Mu'cemü'l-kırâât*. Dımaşk: Dâru Sa'düddîn, 2009.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâât ve'l-izâhi anhâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hâleveyh. *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-Bedî'*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2009.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. Beyrût: Dâru Sâder, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî'l-kırâati'l-'aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. nşr. Abdüvehhâb Abdullatîf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1382/1962.
- Kâdî, Abdulfetâh. *el-Büdûru'z-zâhira fî'l-kırâati'l-'aşri'l-mutevâtira min tarikayi's-Şâtibiyye ve'd-Dürrâ*. thk. Ahmed İbnâye. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2005.
- Karaçam, İsmail. *Kurân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2012.
- Kastallâmî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir. *Letâifü'l-işrâât li-fünûni'l-kırâât*. Medine: Merkezü Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1434.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Kutluer, İlhan. "İlhâd". *DİA*. XXII/92-96. İstanbul: İSAM Yayınları, 2000.
- Makdisî, Ebû Şâme Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrâhim. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Ankara: TDV Yayınları, 1986.
- Mekkî, Ebû Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*. thk. Farğalî Seyyid 'Arbâvî. Beyrut: Kitâb Nâşirûn, 2011.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil İbnü'n-. *l'râbu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Okumuş, Mesut. "Jeffery ve Kur'an Çalışmalarındaki Yeri". *Oryantalistlerin Gözüyle İslam : Goldziher, Jeffery, Guillaume, Hourani, Coulson, Watt, Hick, Monteil, Hoebink*. ed. Ahmet Yücel. 76-134. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. "Zındık". 44/390-391. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011.

- Varol, Hüseyin. "İbnu Kuteybe ve Eserleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 141-153.
- Varol, M. Bahaüddin. "İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Tarihçiliği". *İslâmî İlimler Dergisi* III/2, İslâm Tarihçiliği sayısı (2008), 185-204.
- Watt, W. Montgomery. *Kur'an'a Giriş*. çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *DİA*. 20/145-149. İstanbul: İSAM Yayınları, 1999.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.